

Тетяна Володимирівна Оніпко,
Тетяна Анатоліївна Оніпко

Церковно-парафіяльна школа при Сампсоніївському храмі міста Полтави

Узагальнено історичний досвід діяльності церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївському храмі на полі Полтавської битви наприкінці XIX – на початку XX ст. Наголошено на виховному значенні школи та її внеску у формування серед підлітків та їх батьків християнських цінностей.

Ключові слова: поле Полтавської битви, церковнопарафіяльна школа, навчання, виховання, християнські цінності, доброчинність

Серед церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії кінця XIX–початку XX ст. помітне місце займає Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа, створена при однойменному храмі на полі Полтавської битви. Розташування школи в історичному місці визначило її призначення – бути не лише навчально-виховним закладом для школярів, але і осередком духовності для жителів навколишніх сіл та хуторів.

Окремі дані про влаштування Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи знаходимо в матеріалах полтавських істориків та краєзнавців, які були присвячені Полтавській битві¹. Певна інформація про діяльність школи міститься в брошурах та статтях полтавського духовенства, які періодично її відвідували². Згадувалась Сампсоніївська школа і в дослідженні про Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, оскільки вона спочатку була до нього приписана³. Спробу розкрити навчальний процес у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі зробила сучасний полтавський науковець І. М. Петренко⁴. Ця розвідка містить цікаву інформацію про школу, проте її діяльність розглядалася виключно як засіб русифікації українського народу.

Мета, яку ми ставили перед собою, полягала в тому, щоб об'єктивно показати процес створення та функціонування однієї з кращих шкіл єпархії – Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи на полі Полтавської битви. У своїх дослідженнях ми спиралися на матеріали періодичного видання «Полтавские епархиальные ведомости» кінця XIX – початку XX ст. та донині неопубліковані документи Державного архіву Полтавської області.

Оскільки Полтавська битва відбувалася у день пам'яті римського цілителя Сампсонія Странноприїмця, церкву, закладену в 1852 р. на місці події, назвали його ім'ям. У листопаді 1887 р. при церкві зародилася невелика школа для хлопчиків, учителем якої став ієромонах Полтавського Хрестовоздвиженського

монастиря Харитон Карпиленський. До нього ходили навчатися писемності діти з навколишніх сіл: Яківці, Петрівка, Жуки, Побиванка, Семенівка, Івонченці, Тахтаулове та ін. Навчання спочатку було досить просте: не було ні розкладу занять, ні програм – кожен приносив книжку, яку міг дістати, і по ній ієромонах, коли мав вільний час, навчав грамоті. Але діти не тільки навчалися грамоті, разом зі своїм учителем вони вранці і ввечері молилися та брали участь у бого-служіннях у Сампсоніївській церкві. Якщо в квітні 1888 р. у школі налічувалося 16 учнів, то наприкінці року їх чисельність зросла до 31⁵.

Перші місяці діяльності Сампсоніївської школи не пройшли поза увагою єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона⁶. З метою підвищення рівня викладання дисциплін у березні 1889 р. на місце ієромонаха Харитона Карпиленського призначили ієромонаха Тихона – випускника Полтавської духовної семінарії. Крім цього, Преосвящений Іларіон призначив на допомогу ієромонахові вчителя. Вони вдвох так гарно попрацювали, що всього за три місяці (з березня до травня 1889 р.) учні встигли виконати шкільну програму з усіх предметів. Екзаменаційна комісія, яка перевіряла знання учнів, позитивно оцінила їх рівень і кожного преміювала книжками. Двом учням, які блискуче склали іспити, були надані пільги щодо виконання військового обов'язку⁷.

Оскільки школа при Сампсоніївській церкві чимраз більше завойовувала авторитет серед навколишніх жителів, її вирішили перетворити на церковно-парафіяльну. Школа на Шведській могилі – так у народі традиційно називали місце розгрому шведської армії, а заодно і Братську могилу російських воїнів – отримала назву Сампсоніївська монастирська. Ця школа перебувала у віданні Полтавського повітового відділу єпархіальної училищної ради, член якої, викладач духовної семінарії В. Щеглов, був її спостерігачем. Єпископ Полтавський та Переяславський Іларіон взяв Сампсоніївську школу під свою опіку, намагаючись зробити її справжньою школою грамотності. Законовчителем і наглядачем школи був ієромонах Тихон. Учителем із предметів працював Є. Веніамінов, який мав диплом сільського вчителя, а вчителем співів – псаломщик Сампсоніївської церкви С. Пітерський. Вони мали житло з опаленням, освітленням та харчуванням за кошт Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря⁸. Одне з двох монастирських приміщень, які були влаштовані при Братській могилі російських воїнів, віддали під школу. У дні негоди школярі мали можливість залишитися в школі на ніч і повечеряти за рахунок монастирської трапези⁹.

Урочисте відкриття Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи для хлопчиків відбулося 24 вересня 1889 р. На святковій церемонії відкриття школи були присутні приблизно 200 осіб, зокрема єпископ Іларіон, архимандрит Феодосій, ректор Полтавської духовної семінарії протоієрей М. Р. Гаврилков, економ архієрейського будинку, настоятель і скарбничий Хрестовоздвиженського монастиря,

наглядач чоловічого духовного училища, священник Г. Я. Лисовський, викладач семінарії В. Щеглов, родина Котельникових, відома своєю благодійністю, та інші добродійники. Новий будинок школи міг помістити 40 учнів¹⁰.

Під час урочистостей преосвященний Іларіон благословив учителів і учнів іконою Христа Спасителя (у срібній ризі). Крім того, він подарував школярам псалтир великого формату у чудовій оправі¹¹. Школярі також отримали від єпископа під час відкриття школи книжки та навчальні посібники. Тоді ж учні отримали подарунки і від інших гостей: книжки, брошури, посібники, ікони, ноти, географічні карти, канцелярські приладдя тощо. Частину книжок, столи, книжкову шафу школі подарувало Полтавське єпархіальне училище. Крім того, книжки в кількості 257 екземплярів надійшли до школи від Петербурзького Комітету грамотності завдяки клопотанню І. Є. Агапова (полковника головного штабу, який відвідав Полтаву влітку 1888 р. і дізнався про існування школи). Утримання школи з опаленням, а також платнею у розмірі 100 крб на рік взяв на себе єпископ Іларіон¹². Під час урочистого обіду, який влаштувало полтавське духовенство з приводу відкриття школи, були присутні і батьки школярів, і їхні родичі.

Тижневий розклад уроків відповідав програмі, затвердженій спеціальною комісією при Синоді. Існували класні журнали для запису змісту уроків і відвідування школи учнями. Навчання в школі починались о 8-й годині 30 хвилин ранку і тривали до 14-ї години з перервою на сніданок. У свята та недільні дні хлопчики співали у Сампсоніївській церкві. Саме ця обставина активізувала відвідування населенням так званої Шведської могили. Після перетворення невеличкої школи у Сампсоніївську церковнопарафіяльну навчання в ній тривало щорічно з 1 вересня до 15 травня, що повністю влаштувало і дітей, і їхніх батьків. Деякі учні, які жили далеко, могли мати нічліг у приміщенні школи. Школярі, окрім занять, допомагали прибирати в церкві, прислужувати в олтарі, очищати церковні речі, розчищати зимою сніг біля церкви. Богослуження в церкві з 1890 р. відбувалося щодня. Це стало можливим переважно завдяки тому, що тут постійно перебували учні Сампсоніївської школи, а саме поле битви дедалі частіше відвідували жителі навколишніх сіл і хуторів, міста Полтави, прибулі з інших губерній.

Так як кількість учнів Сампсоніївської школи постійно зростала, було вирішено школу ще більше розширити, використавши для цього капітал, пожертвований на початку XIX ст. виходцем із української знаті, членом Головного поштового управління Російської імперії, таємним радником Й. С. Судієнком на спорудження пам'ятника і церкви на полі Полтавської битви (пожертва складала 100 тис. крб.). У 1892 р. на відсотки з капіталу Й. С. Судієнка та кошти єпископа Іларіона (ця сума становила 3,5 тис. крб.) було розширене шкільне приміщення. У школі в той час вже навчалося 50 учнів¹³.

Школа при Сампсоніївській церкві мала своїх постійних благодійників. Серед благодійників школи було подружжя Герасименків. М. Ф. Герасименко – начальник Полтавської поштово-телеграфної округи. 10 грудня 1892 р. він привіз із Києва та подарував школі ікону святого Іларіона, виконану надзвичайно професійно. У тому ж 1892 р. усі учні школи отримали від подружжя Герасименків по сорочці¹⁴. Його дружина Г. В. Герасименко також не раз допомагала школі матеріально. Зокрема, 27 липня 1891 р. вона пожертвувала на потреби школи 20 крб¹⁵.

У 1892 р. на потреби Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи надійшло 496 крб. 15 коп. Ці гроші пішли на оплату працівникам школи, а також на опалення, освітлення, ремонт та навчальні предмети. З 1892 р. при школі постійно проживало 32 учні. Їх харчування складалося зі сніданку, обіду та вечері. За столування учні сплачували 1 крб. 50 коп. за місяць. Гроші, які учні не змогли заплатити за харчування, доплачував єпископ Іларіон. Так, у 1893 р. учням за 8 місяців треба було заплатити 384 крб., а надійшло лише 288 крб. Різницю, яка становила 96 крб., вніс єпископ Іларіон. Він часто приїздив до школи, привозив чай, цукор, білий хліб. Опіка єпископа Сампсоніївською школою була настільки великою, що навіть у день свого 70-річчя у 1894 р. він залишив свою резиденцію в архієрейському будинку, провівши увесь день серед вихованців школи¹⁶. Довіра до Сампсоніївської школи як до навчально-виховного закладу постійно зростала, а разом з тим збільшувалась кількість учнів. Школа практично не мала ні в чому потреби, завдяки фінансовій допомозі єпископа Іларіона та інших благодійників. Велику підтримку школі надавав обер-прокурор Синоду К. П. Победоносцев, який постійно пильнував за її успіхами¹⁷.

Поступово Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа стала двокласною. У 1893 р. у школі нараховувався 41 учень, із них 11 учнів старшої групи і 30 учнів молодшої групи. За соціальним походженням учні належали до: козаків – 23, селян – 7, міщан – 6, духовенства – 4 і дворян – 1¹⁸. Усі учні користувалися підручниками і всіма шкільними предметами безкоштовно. На тиждень у кожній групі школярів було по 30 уроків. Серед них: Закон Божий, церковний спів, слов'янська грамота, чистописання, російська грамота, математика. Із числа хлопчиків створили церковний хор, який постійно співав при Сампсоніївській церкві. Фаховість хору не раз відзначали спеціалісти.

Сампсоніївська школа закладала не лише знання, але й трудові навички. Поєднання морального і трудового виховання позитивно впливало на виховання молодого покоління. При школі була велика пасіка, подарована єпископом Іларіоном, який в червні 1891 р. придбав для школярів 40 вуликів. Уроки з бджільництва проходили через день під керівництвом учителя Є. Вельямінова, священників В. Павловського та І. Бельговського. Ці заняття

відбувалися після уроків за спеціальною програмою, складеною комісією при Імператорському вільно-економічному товаристві у Санкт-Петербурзі. Уроки на пасіці вважалися не обов'язковими, однак на них завжди були присутні учні.

Окрім цього, учні вивчали садівництво, городництво, палітурну справу. Для знайомства із садівництвом турботами єпископа Іларіона у 1891 р. було придбано три десятини землі поруч з так званою Шведською могилою. На цій ділянці восени 1892 р. і весною 1893 р. учні почали закладати сад та город. Тут влаштували парники, розсадники, теплиці плодкових рослин (яблунь, груш, слив тощо). Одночасно посадили 467 кореневих тополь, 1100 черешкових тополь, 321 вишню, 53 кореневі сливи, 134 черенкові сливи, 232 вишні, 200 верб, 238 кущів червоної смородини, 20 кущів чорної смородини, 170 кущів черенкової смородини, 50 кущів агрусу та 500 кущів малини. З осені 1892 р. учнями було прикопано в ґрунт 1500 сосен¹⁹. Матеріальну допомогу при заснуванні саду та городу учням школи надав єпископ Іларіон.

Щороку учні школи складали іспити у присутності авторитетної комісії. Так, 11 травня 1893 р. до складу екзаменаційної комісії входили: почесна наглядачка Полтавського єпархіального жіночого училища, відома благодійниця О. Я. Котельникова, директор училища В. А. Андрієвська, кафедральний протоієрей М. Я. Уралов, архимандрит Хрестовоздвиженського монастиря Віталій, інші благодійники школи. Усі присутні на екзамені переконалися, що навчальна справа у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі поставлена добре. Враження від екзаменів можна простежити із записів, зроблених у книзі відвідувачів школи. Зокрема, начальник поштово-телеграфної округи М. Ф. Герасименко написав: «11 травня 1893 року на екзамені переконався, що Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа робить велику справу, і робить її так, як небагатьом школам вдається»²⁰. Екзаменаторів приємно вразили уроки співів у школі. Після екзамену до єпископа Іларіона підходили батьки учнів і дякували за підтримку школи. При цьому вони наголошували, що в ній навчають саме того, що є важливим для простого люду – молитов, співів і читання в церкві, а крім того, у школі добре піклуються про учнів. Отже, Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа успішно виконувала свої навчально-виховні завдання. Після закінчення школи відмінники отримували похвальні листи, а всі учні – брошури релігійно-морального змісту²¹.

У 1899 р. Сампсоніївська школа відзначала своє 10-річчя. За десять років існування школа випустила чимало учнів, виховуючи їх духовно і тілесно. 4 травня 1899 р. був проведений екзамен. Учні старшого відділення писали диктант, а молодшого – відповідали з усіх предметів. На екзамені були присутні почесні гості, серед них єпископ Іларіон, єпархіальний архітектор С. А. Носов, голова Сестринського жіночого братства при Сампсоніївській церк-

ві відома благодійниця М. К. Прохорова, батьки учнів. Після екзамену школярі показали своє вміння хорового співу. Були виконані духовні твори, українські пісні, зокрема пісня на слова Т. Г. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий». Школярі отримали від полтавського духовенства в подарунок книжки та брошури, в тому числі відомих полтавських істориків та краєзнавців В. Ф. Щеглова та Д. С. Дмитрієвського.

Відкриття у 1899 р. поруч із Сампсоніївською церквою Олександро-Миколаївської церковноучительської школи для підготовки сільських вчителів стало взірцем для наслідування учнями Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, відкривало їм перспективу на майбутнє, дозволяло продовжувати навчання далі. Декілька учнів Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи згодом стали сільськими вчителями.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Сампсоніївська школа серед 16 двокласних церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії займала помітне місце²². При школі було відкрито бібліотеку, де зберігалося багато книг, карт, картин. У 1902 р. Полтавська єпархіальна училищна рада виділила на заробітну платню учителям церковнопарафіяльних шкіл Полтавського повіту 10,5 тис. крб. Із цієї суми учителі й законоучитель Сампсоніївської школи отримали по 60 крб²³. Того ж року Полтавський повітовий відділ єпархіальної училищної ради виділив у розпорядження школи ще 60 крб. на допомогу законовчителю²⁴. Законовчитель І. Волков і вчитель А. Заблоцький додатково отримали допомогу у розмірі по 25 крб. кожен²⁵.

Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа була і школою грамотності, і осередком духовності та виховання. Учні не лише отримували тут знання, але і мали унікальну можливість безпосередньо долучитися до високої духовної культури. Поряд знаходилась Сампсоніївська церква, розписана за ескізами відомого російського художника, іконописця В. М. Васнецова. Оскільки на полі Полтавської битви знаходилось декілька пам'ятників, пов'язаних з цією подією, учні школи не лише були присутні на їх відкритті, але й доглядали за ними.

Відкриття у 1909 р. музею Полтавської битви, який розмістився поруч із школою, було знаменною подією для учнів, оскільки вони стали практично першими його відвідувачами. Школярі під керівництвом першого директора музею, відомого історика та краєзнавця І. Ф. Павловського залучалися до збирання матеріалу для поповнення фондів музею. Оскільки до Полтави постійно прибували богомольці та гості (особливо у 1909 р. у зв'язку з 200-річчям Полтавської битви), учні були екскурсоводами в цій місцевості.

Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа виховувала любов до навколишньої природи, рідної землі. Праця на городі, в полі чи садку була для школярів звичайною справою. Досвід городництва, бджільництва, отриманий школярами на шкільних заняттях, учні могли застосовувати у господарствах своїх батьків.

Закладення саду, паркової зони, насадження дерев та квітів біля історичних пам'ятників – справа рук школярів Сампсоніївської школи.

Тісний зв'язок і взаємопоміч існували між Сампсоніївською церковнопарафіальною школою та Сестринським жіночим братством, створеним при церкві у 1897 р. Учні школи постійно отримували матеріальну допомогу від братства, яке очолювала М. К. Прохорова. З 1899 р. Сестринське братство утримувало двох сиріт – учнів Сампсоніївської школи – Злобіна та Реп'ятенка, які стали їх стипендіатами. Члени братства надавали їм житло, харчування, одяг тощо. Іншим учням школи братство також видавало білізну, одяг, взуття, продукти харчування. Анатолій Сермановський, який закінчив Сампсоніївську школу, навчався в Києві за кошти братства²⁶. Своєю чергою школярі допомагали німецьким жінкам, які перебували в братстві, виконували фізичні роботи, брали участь у ремонті будинку братства.

У період Першої світової війни школярі розпочали збір грошей, продуктів харчування, теплих речей для підтримки солдатів, інвалідів війни. Доглядали учні і за пораненими у війні, які перебували у військовому шпиталі на полі Полтавської битви (неподалік школи). У 1916 р. школа при Сампсоніївській церкві була тимчасово закрита у зв'язку з обставинами воєнного часу. Для дітей-сиріт, які проживали в інвалідному будинку біля церкви і навчались у 2-му класі Сампсоніївської церковнопарафіальної школи, заняття продовжував вести виконавач обов'язки вчителя, священник Лазурський. Після жовтневих подій 1917 р. з огляду на матеріальну скруту та гоніннями на церкву Сампсоніївська церковнопарафіальна школа припинила своє існування.

Загалом Сампсоніївська церковнопарафіальна школа полі Полтавської битви зробила помітний внесок у розвиток початкової освіти. У ній навчались переважно діти-вихідці із незаможних сімей. Учні не лише засвоювали загальноосвітні предмети, а й вивчали конкретні господарські справи, що свідчило про пристосування школи до потреб населення. А отже, зв'язок школи з реальністю залишався тісним. При цьому школа намагалася виховувати дитину, спираючись на християнські цінності, що мало позитивне значення. Сампсоніївська церковнопарафіальна школа дійсно була дієвим навчально-виховним закладом, осередком духовності та культури не лише для школярів, але і для їхніх батьків, родичів, жителів навколишніх сіл.

- 1 Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. Изд. 2-е. / В. Е. Бучневич. – Полтава, 1902. – 217 с.; Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле / И. Ф. Павловский. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1910. – 147 с.; Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1914. – 294 с.
- 2 Щеглов В. Ф. Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники / В. Е. Щеглов, Д. С. Дмитриевский. – М: Типо-литография И. Е. Ефимова, 1895. – 46 с.

- 3 Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир / В.Н. Жук. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. – 144 с.
- 4 Петренко І. М. З історії церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївській церкві на Полтавщині / І. М. Петренко // Історія релігій в Україні: Праці XIII міжнародної наукової конференції, Львів, 20–22 травня 2003 р. – Кн. І. – Львів, 2003. – С.441–446.
- 5 Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – № 8. – С. 216.
- 6 Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. Изд. 2-е. / В. Е. Бучневич. – Полтава, 1902. – С. 252.
- 7 Полтавские епархиальные ведомости. – 1889. – № 20. – С. 665.
- 8 Там само. – С. 669.
- 9 Павловский И.Ф. Полтавская битва и ее памятники / И. Ф. Павловский, В. М. Старковкий. – Полтава: Типография губернского правления, 1894. – С. 80.
- 10 Полтавские епархиальные ведомости. – 1889. – № 20. – С. 668.
- 11 Там само. – С. 671.
- 12 Там само. – С. 675.
- 13 Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле / И. Ф. Павловский. – Полтава :Типо-Литография Губернского правления, 1910. – С. 41.
- 14 Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 19. – С. 741.
- 15 Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 1–2. – С. 30–31.
- 16 Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 22. – С. 952.
- 17 Письма К. П. Победоносцева Преосвященному Иллариону, Архиепископу Полтавскому // Русский архив. – 1916. – № 1. – С. 149.
- 18 Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 20. – С. 763–764.
- 19 Там само. – С. 764–766.
- 20 Там само. – С. 769.
- 21 Там само. – С. 770.
- 22 Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 9. – С. 766.
- 23 Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 512. – Оп. 1. – Спр. 3. – Ак. 37.
- 24 ДАПО. – Ф. 512. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 43.
- 25 ДАПО. – Ф. 512. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 57.
- 26 Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 19. – С. 772.

Summary

Tatyana Onipko, Tatyana A. Onipko

The parish school at St. Sampson church in Poltava

The historical experience of the activity of the parish school at St. Sampson church in the field of Poltava battle at the end of 19th – at the beginning of 20th century is analyzed. It was focused on the educational significance of the school and its contribution to formation of Christian values among adolescents and their parents.

Keywords: field of Poltava battle, parish school, learning, education, Christian values, charity